

JAN JANUSZKIEWICZ

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Wydział Etnolingwistyki
e-mail: jachoo999@gmail.com
<https://doi.org/10.14746/h.2025.3.3>

Spór o interpretację. Krytyka sufizmu z perspektywy salafizmu

*A Dispute Over Interpretation:
A Critique of Sufism from a Salafist Perspective*

Abstract. *The purpose of this paper will be to compare two extremely opposite movements within Islam – Sufism and Salafism, and more specifically to analyze one of them from the perspective of the representatives of the latter. As we shall see, this is essentially a dispute within theological hermeneutics, in which two models of interpretation meet. One emphasizes the validity of a literal interpretation of the text, while the other emphasizes an invention-based, spiritual, subjective interpretation. The latter model of interpretation is appropriate to Sufi mysticism. Defining Sufism and Salafism by contrasting them to official currents in Islam is not entirely appropriate. In the case of Sufism and Salafism, we are not dealing with factions of Islam, but with different interpretations of it, since the difference between them lies not in the difference of professed dogmas, which are fixed and unchangeable, but in lifestyle and philosophy. It is a clash between orthodox fundamentalism and mysticism. I base my work on the fatwas of ‘Abd al-Aziz ibn Bāz, a Saudi cleric and former grand mufti of Saudi Arabia.*

Keywords: *Sufism, Salafism, hermeneutics, interpretation, fatwa*

Słowa kluczowe: *sufizm, salafizm, hermeneutyka, interpretacja, fatwa*

Wstęp

Celem niniejszego artykułu jest porównanie dwóch skrajnie przeciwległych ruchów wewnątrz islamu – sufizmu i salafizmu, a dokładniej przeanalizowanie

jednego z nich z perspektywy tego drugiego. Jak zobaczymy, chodzi w istocie o spór w obrębie hermeneutyki teologicznej, w którym spotykają się ze sobą dwa modele interpretacji. Jeden podkreśla zasadność interpretacji literalnej tekstu, drugi – inwencyjnej, duchowej, o charakterze podmiotowym. Ten drugi model interpretacji właściwy jest sufickiemu mistycyzmowi. Niezwykle interesujące jest to, by zobaczyć, że spór hermeneutyczny, o którym mowa, znakomicie ugruntowany już przecież we wczesnej filozofii chrześcijańskiej (by przywołać w tym miejscu choćby Orygenes, a szerzej spór pomiędzy antiocheńską szkołą hermeneutyczną a aleksandryjską)¹, a następnie rozwijany po dziś dzień, ma swój odpowiednik w religii islamu. Spór ten ma swoją wewnętrzną i swoistą dynamikę, jednak jego ogólne ramy interpretacyjne pozostają w wyraźnej analogii nawet do współczesnych sporów o interpretację².

Zdefiniowanie sufizmu i salafizmu poprzez przeciwstawienie do oficjalnych nurtów w islamie nie jest w pełni właściwe. W przypadku sufizmu i salafizmu nie mamy do czynienia z odłamami islamu, a różnymi jego interpretacjami, gdyż różnica pomiędzy nimi nie leży w odmienności wyznawanych dogmatów, które są stałe i niezmiennie (wiara w jednego Boga, Anioły, w jego Księgi, w Proroków, w Dzień Ostatni i Przeznaczenie), lecz w stylu życia i filozofii. Jest to zderzenie ortodoksyjnego fundamentalizmu z mistycyzmem. Swoją pracę opieram na fatwach (fatwa – opinia wysokiego uczonego-teologa muzułmańskiego w kwestii religii lub prawa muzułmańskiego) ‘Abd al-Azīza ibn Bāza, saudyjskiego duchownego, byłego wielkiego muftiego (mufti – muzułmański prawnik i teolog wydający oficjalne interpretacje w sprawach życia państwowego i prywatnego) Arabii Saudyjskiej. Jego prace wybrałem ze względu na duży autorytet tego duchownego w salafickim środowisku, na które wywarł wpływ, jego wysoką pozycję oraz dlatego, że jest człowiekiem współczesnym (zm. 1999), dzięki czemu dysponuję licznymi źródłami, jego wypowiedziami – zarówno pisemnymi, jak i nagraniami.

¹ Zob. W.G. Jeanrond, *Hermeneutyka teologiczna*, tłum. M. Borowska, WAM, Kraków 1999, ss. 30–35. Zob. też Orygenes, *O zasadach*, tłum. S. Kalinkowski, WAM, Kraków 1996. Tu warto szczególnie zwrócić uwagę na rozdział drugi części czwartej, gdzie Orygenes wyraźnie opowiada się po stronie interpretacji duchowej przeciw dosłownej Pisma św. (ss. 336–353).

² Warto tu choćby przywołać spory pomiędzy hermeneutyką konserwatywną (np. w wydaniu Erica D. Hirscha) a nowoczesną (Martin Heidegger, Hans-Georg Gadamer, Paul Ricoeur), między semiotykami (Umberto Eco) a neopragmatystami (jak Richard Rorty). Zob.: E.D. Hirsch, *Validity in Interpretation*, Yale University Press, New Heaven and London 1967; H.-G. Gadamer, *Prawda i metoda*, tłum. B. Baran, Kraków 1993; U. Eco *et al.*, *Interpretacja i nadinterpretacja*, tłum. T. Bieroń, Znak, Kraków 1996.

1. Ogólna charakterystyka sufizmu i salafizmu

a) Czym jest sufizm?

Sufizm jest kierunkiem mistycznym w islamie, który wywodzi się z ruchu ascetycznego mającego swój początek na przełomie VII i VIII wieku naszej ery³. Jest to ruch przeciwny oficjalnej teologii, zmierzającej do racjonalizacji wiary i jej dogmatycznego uporządkowania.

Termin „sufizm” (*taṣawwuf*) jest trudny do zdefiniowania, również dla samych sufich. Nazwa ta pochodzi od wyrazu *ṣūf* – „wełna”, z której wykonane były stroje (włosiennice), które nosili asceci ze względu na nieprzyjemne uczucie wywołane przez zetknięcie materiału ze skórą. Negatywne doznanie stanowiło symbol ascezy – pokory i odrzucenia świata doczesnego. Sufizm pierwotnie popularny był głównie wśród niskich warstw społecznych i średniozamożnej ludności. Jego wyznawcy stawiali sobie za cel znalezienie drogi (*ṭarīqa*) do ponadmysłowego, intuicyjnego poznania istoty Boga oraz zjednoczenia się z nim (tzw. rozplynięcie się w Bogu – *fanāʾ*)⁴. Asceza była głównym środkiem do osiągnięcia tego celu, a praktyki ascetyczne różniły się w zależności od stosowanych metod i technik. Pierwsi sufi byli samotnikami i pustelnikami żyjącymi poza nawiasem społeczeństwa. Samoumartwianie się i odrzucenie doczesnych przyjemności świata wyrażała maksyma „mało jedzenia, mało spania i mało mówienia” (*qillat at-ṭaʿām, qillat al-manām wa qillat al-kalām*). Nakazywała to idea polegania na Bożej opatrności, w myśl której człowiek potrzebuje tylko tyle środków do życia, ile wystarcza, żeby móc przeżyć. Silnie akcentowano mistyczną miłość do Boga. Sufizm oraz jego doktryny znajdowały się pod dużym wpływem różnych filozofii i religii niemuzułmańskich (buddyzm, chrześcijaństwo, manicheizm), w zależności od terytorium, na jakim przebywali jego uczeni i wyznawcy. Za twórcę sufizmu uważa się irackiego teologa, Al-Ḥasana z Al-Baṣ ry (zm. 728).

Sufizm początkowo należący do sunnickiego odłamu islamu szybko się rozprzestrzenił i przyjęła go również część szyitów. Wywarł ogromny wpływ na literaturę arabską, perską i turecką, a także na rozwój filozofii muzumułmańskiej i jej przedstawicieli, takich jak Al-Ġazālī i Ibn ʿArabī. Mistycyzm suficki w wielu regionach miał charakter ludowy i przesiąknięty był lokalnymi zwyczajami tamtejszych społeczności. Później sufizm zaczął przekształcać się w odrębną szkołę lub naukę w ramach islamu, kodyfikując swoje wierzenia i praktyki, co było zaprzeczeniem dotychczasowego odrzucenia rozważań teologicznych.

Z upływem czasu sufizm przekształcił się w system bractw, które zaczęły powstawać na przełomie XII i XIII wieku i stały się bardzo wpływowe w społeczeń-

³ Zob. J. Danecki, *Arabowie*, PIW, Warszawa 2015, s. 299.

⁴ *Ibidem*, s. 309.

stwie oraz polityce. Miały one cechy zakonu, w którym jego członkowie prowadzili wspólne życie⁵. Infrastruktura sufickiego klasztoru składała się przeważnie z grobowca pobożnego ascety (mistrza zakonu), pomieszczeń na modlitwę, meczetu, szkoły koranicznej (madrasy) i części mieszkalnej. Klasztory pozwalały swoim członkom izolować się od świata i społeczeństwa oraz poświęcać się kontemplacji i zagadnieniom wiary, nauce technik mistycznych (praktyki i rytuały sprzyjające stanom hipnotycznym i ekstazie). Bractwa i tarikaty brały najczęściej swoje nazwy od imion swoich założycieli. Mistrzów bractwa uważano za posiadacza tajemnej świętej energii zwanej *baraka*, otaczano ich pośmiertnym kultem, a ich grobowce często stawały się celem pielgrzymek. Każdy adept bractwa sufickiego był zobowiązany złożyć swojemu mistrzowi hołd i przysięgę wierności (*bay'a*), a następnie musiał osiągać coraz wyższe stopnie wtajemniczenia. Członków bractw nazywa się derwiszami. Sufizm rozwijał się poprzez działalność indywidualnych mistyków (VIII–XI), do okresu powstawania bractw i szkół (XII–XVI), aż utrwalił się jako stały element świata islamu⁶.

b) Czym jest salafizm?

Salafizm jest ruchem reformatorskim wewnątrz sunnickiego islamu, który zakłada powrót do korzeni religii, trzymanie się tradycji Proroka i przodków (*salaf* – trzy pierwsze pokolenia muzułmanów) i oczyszczenie wiary poprzez odrzucenie późniejszych naleciałości i innowacji (*bid'a*)⁷. Pierwsze pokolenie to towarzysze Proroka (*ṣaḥāba*). Ostatni z nich zmarli ok. 690 r. Później przyszli naśladowcy (*tābi'ūn*), spośród których ostatni zmarli ok. 750 r., w końcu naśladowcy naśladowców (*tābi'ū at-tābi'īn*), którzy zmarli ok. 810 r. Ideę tę można porównać do nurtów protestanckich w chrześcijaństwie i uznawanej w nich hermeneutycznej zasady *sola scriptura* – pojmowania Pisma Świętego jako samowystarczalnego źródła wiary oraz odrzucenie samodzielnych tradycji Kościoła. Sprawa domagałaby się wszakże niezależnego omówienia.

Salafizm rozwinął się w XIX wieku w Egipcie jako odpowiedź na europejski imperializm, jednak jego inspiracje są dużo wcześniejsze. Doktryna salaficka opiera się na wizji islamu z wczesnego okresu jego istnienia oraz na idei jedności Boga (*tawḥīd*), co oznacza zdecydowane odrzucenie wszelkiego rodzaju politeizmu i bałwochwalstwa (*širk*). Salafici wierzą, że naśladowując przodków ze złotej ery islamu, stanowią jedyną „zwycięską grupę” lub „zbawioną sektę” („Moja Umma zostanie podzielona na siedemdziesiąt trzy grupy i wszystkie znajdą się w ogniu,

⁵ *Ibidem*, s. 308.

⁶ *Ibidem*, s. 299.

⁷ S. Maher, *Salafi-Jihadism. The History of an Idea*, Oxford University Press, New York 2016, s. 7.

z wyjątkiem jednej”)⁸. Teoria ta ma oparcie w hadisie (*hadīṭ*), który zapowiada podział islamu na rozmaite sekty, spośród których tylko jedna będzie praktykować religię w sposób właściwy i zostanie zbawiona. Fundamentalną kwestią dla salafitów jest ustanowienie na ziemi prawa muzułmańskiego opartego na Koranie, sunnie, szariacie (*šarī‘a*) i przestrzegania go w każdym aspekcie życia. Wyznawcy salafizmu uważają, że każdy władca kraju muzułmańskiego, który nie wprowadza go w życie, staje się niewiernym. Opierają tę tezę na wersecie koranicznym: „A ci, którzy nie sądzą według tego, co zesłał Bóg, są niewiernymi. [...] i nie idź za ich namiętnościami, odstępując od tego, co otrzymałeś z prawdy” (5:44,48)⁹. Krytykują współczesne muzułmańskie społeczeństwo – ummę (*umma*), które zeszło według nich ze ścieżki prawdziwego islamu i poddało się laicyzacji, co nazywają nową dżahiliją (*ġāhiliyya* – ignorancja/głupota, okres w historii świata arabskiego przed nadejściem islamu). Potępiają i odrzucają wszelkie świeckie i zachodnie ideologie, takie jak nacjonalizm czy komunizm.

Badacze (związani z teorią Quintana Wiktorowicza) podzielili salafitów na trzy grupy:

1. purytanie – ci, którzy skupiają się na nawracaniu niewiernych na islam (*da‘wa*) i edukacji, ale stronią od polityki, ponieważ uważają ją za coś złego i nieislamskiego;

2. aktywiści – ci, którzy biorą czynny udział w polityce i wykorzystują ją jako środek do celu, czyli ustanowienia islamskiego prawa, jednak stronią od przemocy (np. Bractwo Muzułmańskie);

3. dżihadyści – ci, którzy wykorzystują przemoc w swojej działalności i uważają, że zbrojna walka (*ġihād*) jest najlepszą drogą do ustanowienia prawa szariatu (np. ISIS i Al-Qā‘ida)¹⁰.

Szacuje się, że na świecie żyje ok. 80 mln salafitów, z czego najwięcej jest w Arabii Saudyjskiej (inaczej: wahhabici), Indiach oraz w Egipcie. Istotne postacie, które wpłynęły na rozwój idei salafizmu to m.in. Aḥmad Ibn Ḥanbal¹¹, Ibn Taymiyya¹² i Ibn ‘Abd al-Wahhāb¹³, którego ‘Abd Allāh ibn Bāz nazwał odnowicielem

⁸ At-Tirmiđī, *Ġāmi‘ at-Tirmiđī (Sunan at-Tirmiđī)*, wyd. Wizāra aš-Šu‘ūn al-Islāmiyya wa ad-Da‘awa wa al-Iršād as-As-Su‘udyya, Ar-Riyyād, 2000, hadis nr. 2640, s. 428.

⁹ Wszystkie cytaty z *Koranu* pochodzą z: *Koran*, tłum. J. Bielawski, PIW, Warszawa 1986.

¹⁰ S. Maher, *Salafi-Jihadism...*, s. 8.

¹¹ Aḥmad Ibn Ḥanbal (ur. w grudniu 780 r. w Bagdadzie – zm. w lipcu 855 r. w Bagdadzie) – sunnicki tradycjonista i teolog, założyciel hanbalickiej szkoły prawa, najbardziej konserwatywnej spośród czterech szkół.

¹² Ibn Taymiyya (ur. 22 stycznia 1263 r. w Harranie – zm. 26 września 1328 r. w Damaszku) – sunnicki teolog, prawnik i uczonego muzułmański. Wierzył, że powrót do korzeni wiary i oczyszczenie jej ponownie przyniesie islamowi chwałę i ochroni go przed wrogami. Twórca licznych fatw na tematy religijne i prawne.

¹³ Ibn ‘Abd al-Wahhāb (ur. 1703 w Arabii, w regionie Nağd – zm. 1792) – muzułmański sunnicki teolog, ortodoksyjny reformator, zapoczątkował ruch wahhabicki, który był odpowiedzią na coraz silniejsze wpływy sufizmu na Półwyspie Arabskim.

wiary. Przywrócił on siłę, czystość i władzę islamowi na Półwyspie Arabskim (na podstawie hadisu, w którym Prorok zapowiada przyjście odnowiciela wiary w każdym stuleciu).

2. Innowacje religijne (*bid'a*) i ich znaczenie w islamie

Jak powiada Imām aš-Šatibi¹⁴:

Bid'ah to nowo wymyślona droga w religii, która podobna jest do szariatu, poprzez którą człowiek pragnie przybliżyć się do Allaha, która nie jest poparta autentycznymi dowodami – ani w podstawach, ani w sposobie, w jaki jest wykonywana...¹⁵.

Wspomniana wyżej innowacja (*bid'a*) jest szczególnie istotną przyczyną antagonizmu pomiędzy salafitami a wszelkimi modernistami. Innowację stanowi każda praktyka religijna i forma oddawania czci, która nie znajduje uzasadnienia w Koranie lub sunnie. Oznacza to, że kształtowanie się islamu jako religii zaczęło się wraz z pierwszym objawieniem Koranu i rozpoczęciem misji proroka Muhammada (610 r.), a zakończyło w dniu jego śmierci (632 r.). „Dzisiaj zakończyłem i udoskonaliłem waszą religię, wybierajcie Islam jako waszą religię” (Koran, 5:3).

Warto podkreślić, że określenie *bid'a* w negatywnym sensie odnosi się wyłącznie do rzeczy ściśle związanych z religią; salafici uważają technologię za coś nowego, ale neutralnego, ponieważ nic nie dodaje do islamu i może być używana do dobrych celów.

Bid'a – innowacja, dzieli się na dwa rodzaje:

- naukowa: są to wynalazki w dziedzinach takich jak nauka, technologia, medycyna, przemysł; jest dozwolona,
- religijna: odnosi się do zasad wiary, aktów czci; jest zabroniona¹⁶.

Niektóre wersety koraniczne mogą być interpretowane jako przestroga przed innowacją: „A kto oddzieli się od Posłańca, mając jasną wiedzę o tym, jaka jest dla niego droga prosta, a postępuje inną drogą niż droga wiernych – to My obrócimy go ku temu, ku czemu on sam się zwrócił, i wystawimy go na spalenie w Gehennie. A jakże złe to miejsce przybycia!” (4:15). Albo: „Czy oni mają takich współtowarzyszy, którzy uczynili dla nich prawem w religii to, na co nie pozwala Bóg?” (42:21).

Z salafickiego punktu widzenia sufi są grupą, która dopuszcza się szeregu niezgodnych z islamem innowacji. Wiele z nich będzie szerzej omawianych w tym

¹⁴ Abū Ishāq aš-Šatibi (720–790) – był andaluzyjskim sunnickim uczonym i prawnikiem, reprezentującym szkołę malickicką. Zmarł w 1388 roku w Granadzie.

¹⁵ S. Al-Fawzān, *Bid'ah: Znaczenie, kategorie, niebezpieczeństwa i rozwiązania*, tłum. M. Sha'ban, <http://www.planetaislam.com/media/bidah.pdf> [dostęp: 3.04.2025].

¹⁶ Kashif Ali, *What is Bid'ah in Islam? Bid'ah Meaning, Hadith & Examples*, <https://wordofprophet.com/bidah-in-islam/> [dostęp: 13.05.2025].

artykule na podstawie fatw ‘Abd Allāh ibn Bāza, w których ten uczony podejmuje się ich krytyki.

Najczęstsze sufickie praktyki postrzegane przez salafitów jako innowacje to m.in.:

- oddawanie czci i modlitwy o wstawiennictwo do zmarłych (proroków, wybitnych uczonych, sufickich mistrzów, przodków itd.);
- wprowadzanie nowych aktów czci, tworzenie nowych modlitw;
- obchodzenie świąt niemających podstaw w Koranie i sunnie (np. obchodzenie urodzin Proroka Muhammada);
- wiara, iż miejsca i relikwie mogą być źródłem błogosławieństwa itd.;
- modlitwy nad grobami, wznoszenie grobowców nad miejscami pochówku, obieranie ich za meczety;
- wykorzystywanie muzyki podczas rytuałów religijnych, gra na instrumentach muzycznych (niedopuszczonych przez sunnę);
- grupowe recytacje (*dīkr*) i sufickie litanie (*wird*), różniące się od ustalonego rytuału;
- wszelakie ekstatyczne rytuały i praktyki wykonywane podczas nich, np. samookaleczenie się, przebijanie się mieczem, zażywanie środków psychoaktywnych;
- wymóg recytacji sury *Al-Fatiha* w określonych okolicznościach oraz po zakończeniu suplikacji za zmarłych;
- organizowanie „stypy” po pogrzebie, wynajmowanie osób do recytowania na niej Koranu;
- nadawanie głębszego znaczenia religijnego snom i interpretowanie ich.

3. Krytyka sufizmu w perspektywie fatw Ibn Bāza Imām ‘Abd al-‘Azīz ibn ‘Abd Allāh ibn Bāz – duchownego salafickiego

Ibn Bāz urodził się 21 listopada 1910 w Rijadzie (12. dzień miesiąca Dū al-Ḥiġġa, 1330 r. kalendarza muzułmańskiego) na terenach współczesnej Arabii Saudyjskiej i spędził tam swoje dzieciństwo i młodość¹⁷. Wychowywał się w środowisku sprzyjającym poszerzaniu wiedzy religijnej, ponieważ Rijad był wtedy miejscem, w którym żyło wielu islamskich uczonych. Duży wpływ na kierunek jego rozwoju miała matka. Już jako dziecko znał na pamięć cały Koran. Będąc nastolatkiem, zaczął pracę jako sprzedawca ubrań na bazarze wraz ze swoim bratem. W wieku 20 lat ostatecznie stracił wzrok (zaczął ślepnąć, mając szesnaście lat), jednak nie powstrzymało go to przed kontynuowaniem edukacji z zakresu Koranu, hadisów i islamskiej literatury. Dzięki swemu samozaparciu,

¹⁷ Zob. A. Darwish, *Obituary: Sheikh Abdul Aziz bin Baz*, „Independent” 14 May 1999, <https://tiny.pl/n6cs4dbk> [dostęp: 3.04.2025]; *Sheikh ibn Baz*, „The Economist” May 20th 1999, <https://www.economist.com/obituary/1999/05/20/sheikh-bin-baz> [dostęp: 3.04.2025].

w wieku 27 lat uzyskał tytuł kadiego (*qāḍī* – sędziego muzułmański, wydający wyroki na podstawie znajomości prawa muzułmańskiego) w dystrykcie Al-Ḥarġ w Arabii Saudyjskiej. Piastował tę funkcję przez 14 lat. Jego kariera islamskiego duchownego pręźnie się rozwijała. W 1981 r. otrzymał międzynarodową nagrodę za służbę islamowi od króla Fajsala. W 1992 r. został mianowany Wielkim Muftim Arabii Saudyjskiej. Był bardzo aktywny w zakresie misji rozprzestrzeniania islamu, wspierał liczne organizacje tzw. *Da'wa* („zapraszające do islamu”) i centra muzułmańskie na całym świecie. Udzielał również w swoich fatwach i tekstach wielkiego poparcia mudżahedinom (*muġāhidūn*) w ich walce z ZSRR w Afganistanie, a później również talibom ze względu na wyznawaną przez nich salaficką ideologię. Najbardziej kontrowersyjnym epizodem w jego biografii była debata w zakresie kosmologii. Głosił on koncepcję „przedkopernikańską” o tym, że Słońce jest ruchome, a Ziemia statyczna. Jego przekonanie w tej kwestii było tak silne, że nazywał niewiernymi wszystkich, którzy tę teorię odrzucają. W 1966 r. w swoim artykule skrytykował Uniwersytet w Rijadzie (sam był wiceprezydentem Islamskiego Uniwersytetu w Medynie) za nauczanie „fałszywej nauki” o tym, że Ziemia kręci się po orbicie wokół Słońca¹⁸. Wywołał tym wściekłość saudyjskiego króla Fajsala, który nakazał zniszczenie wszystkich niesprzedanych egzemplarzy gazety zawierających artykuł salafity promujący teorię geocentryczną. Trzymał się konsekwentnie swoich poglądów na ten temat aż do roku 1985, kiedy saudyjski książę Sultān ibn Salmān odbył tygodniową podróż kosmiczną i po powrocie zdał mu swoją relację. Był krytykowany przez najbardziej radykalnych salafitów, w tym przez Usāmę ibn Lādina, za swoje poparcie dla królewskiej dynastii Saudów oraz łagodne podejście do kwestii relacji z chrześcijanami i żydami. Kontrowersyjna w oczach fundamentalistów była również jego fatwa zezwalająca na obecność amerykańskich sił zbrojnych na terenie Arabii Saudyjskiej w celu obrony przed Irakiem. Zmarł 13 maja 1999 r. w wieku 88 lat.

4. Funkcja fatwy w islamie

Fatwa (*fatāwā*) w islamie jest formalnym orzeczeniem lub interpretacją w kwestii prawa islamskiego wydaną przez wykwalifikowanego prawnika (muftiego)¹⁹. Fatwy są zazwyczaj wydawane w odpowiedzi na pytania indywidualnych osób lub sądów islamskich. Należy zaznaczyć, że fatwy w islamie nie mają takiej samej wagi legislacyjnej jak np. nakazy i orzeczenia Kościoła w religii rzymskokatolic-

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ A. Mehmood, M. Zabidi, *Fatwa in Islamic Law: Institutional Comparison of Fatwa in Malaysia and Pakistan*. *International*, „Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management” 2015, no. 8(4), ss. 400–414.

kiej. Wnioskodawca, który uważa fatwę za nieprzekonującą, może zasięgnąć innej opinii, a inny uczony może się z nią nie zgodzić.

Poniżej zamieszczę wybrane trzy fatwy autorstwa Ibn Bāza będące odpowiedziami na pytania dotyczących sufizmu i jego praktyk. W tekstach tych pojawiają się liczne cytaty z Koranu, które będą oznaczone w ten sposób: (numer sury: werset). Fatwy zamieszczam w swoim tłumaczeniu z języka arabskiego, w komentarzach podejmuję się ich interpretacji.

Błędy sufizmu i jego innowacje (temat fatwy: wykorzystywanie instrumentów muzycznych, oddawanie czci zmarłym i prośby do nich)²⁰

Pytanie: Z Jemeńskiej Republiki Ludowo-Demokratycznej, Haḍramawt, region Teras. Wiadomość wysłana przez naszego brata Ḥāmīsa A ṣ-Ṣawīla zawierająca pięć pytań. W swoim pierwszym pytaniu mówi: Mamy wielu uczonych, którzy biją w bębny w meczetach, używając [przy tym – J.J.] fletów; jest to rodzaj muzyki, śpiewają do niej pieśni, w których czczą ludzi zmarłych i proszą ich o pomoc. Jaka jest Twoja opinia o tych ludziach (niech Cię Bóg zachowa)?

Odpowiedź: Jest to tzw. sufizm. Sufizm, który oni praktykują, jest innowacją w religii. Ma to swoje źródło w tym, że wśród muzułmanów byli asceci, ludzie pobożni, oddający cześć Bogu i poświęcający się modlitwie, czytaniu oraz wspomnianiu Boga w skupieniu w swoich domach; [i – J.J.] oni są z tych, którzy czynią dobrze. Później się to rozwijało, aż pojawili się ci, którzy wprowadzili innowacje i błędy w religii, wśród nich są ci, o których wspominał pytający. Są to ludzie, którzy oddają cześć za pomocą bębnów, śpiewów, pieśni i instrumentów rozrywkowych, jest to innowacja sprzeczna z religią.

Zakazują tego uczeni, tacy jak Ibn al-Qayyim²¹ w swojej książce, niech Bóg zlituje się nad nim. On i wielu innych potwierdza, że jest to wielkie zło, które należy porzucić. Nie powinno się ich (uczonych, o których wspomina pytający) nazywać uczonymi, oni nimi nie są, tak naprawdę są ignorantami. Sprowadzają ludzi na manowce i nie wolno za nimi podążać ani ich naśladować. Należy się kierować ku dobru oraz wystrzegać tej złej herezji.

Najbardziej oburzające z tego wszystkiego są ich modlitwy do zmarłych i prośby do nich. Jest to wielkie bałwochwalstwo (*širk*), bałwochwalstwo czasów ignorancji (*ḡāhiliya*), jest to bałwochwalstwo Abū Ġahla (wróg Proroka z plemienia kurajczytów, politeista z Mekki) i takich jak on. Modlitwa do zmarłych takich jak ‘Abd al-Qādir Ġilānī²² lub

²⁰ Ibn Baz, مدعو دعبو في فصول تال ال الض, <https://tiny.pl/pnfrtyw8> [dostęp: 3.08.2024].

²¹ Ibn al-Qayyim (1292–1350) – ważny średniowieczny sunnicki prawnik islamski, teolog i pisarz duchowy, przynależący do najbardziej ortodoksyjnej szkoły hanbalickiej, uczeń słynnego Ibn Taymiyyi.

²² Abd al-Qādir Ġilānī (1078–1166) – sunnicki imam i teolog pochodzenia perskiego, założyciel sufickiego bractwa mistycznego Qādiriyya. Swoją działalność prowadził głównie w Bagdadzie.

Al-Ḥusayn²³ i innych ludzi to wielkie bałwochwalstwo. To jest to samo, co czynili pierwsi politeiści z Lotem, z Al-‘Uzzā i co czynią chrześcijanie z Jezusem.

Więc jeśli ktoś mówi: O panie (jakiś)! „Wylecz moją chorobę, odpowiedz na moje prośby, załatw moje sprawy, jestem pod twoją opieką...” Czy to do Proroka, niech będzie pokój i błogosławieństwo z nim, czy do Al-Ḥusayna ibn ‘Alego ibn ‘Abī Ṭāliba, niech Bóg będzie zadowolony z niego, czy do szejka ‘Abd al-Qādira Ḡilānī’ego, czy do innych słynnych w Iraku i w innych krajach ludzi, to wszystko jest wielkie zło. To wszystko spowodowane jest ignorancją i głupotą. Modlenie się do zmarłych, błaganie ich, ślubowanie im, składanie im ofiar – to wszystko jest ogromnym bałwochwalstwem według uczonych.

Bóg Wszechmogący mówi: „Zaprawdę, moja modlitwa i moje praktyki religijne, moje życie i moja śmierć – należą do Boga, Pana światów! On nie ma żadnego współtowarzysza”²⁴ (Koran 6:162–163) oraz mówi Wszechmogący: „Zaprawdę, my daliśmy tobie obfitość” (108:1), „Módl się przeto do twego Pana i składaj ofiary!” (108:2), więc modlitwy i ofiary należą się Bogu – kto składa ofiary i modli się do kogokolwiek innego niż Bóg, jest niewiernym. Powiedział Bóg: „Miejsca oddawania czci są tylko dla Boga. Nie wzywajcie zatem nikogo wraz z Bogiem! (72:18), więc zakazane jest wzywanie kogoś wraz z Bogiem i ten zakaz dotyczy bożków, proroków (*al-anbiy ā*) i innych.

I powiedział Bóg: „I nie wzywaj, poza Bogiem tego, który ci nie pomoże ani nie zaszkodzi. A jeśli to uczynisz, to znajdziesz się wówczas wśród niesprawiedliwych” (10:106). To znaczy: politeiści i wszystko, co stworzone, nie mogą w niczym pomóc ani zaszkodzić bez pozwolenia Boga. Zakazana jest zatem modlitwa do czegokolwiek poza Bogiem, do tego, co stworzone, do żadnego bożka, drzewa, kamienia, proroka, opiekuna czy grobu. I powiedział Wszechmogący: „A kto wzywa, obok Boga, jakiegoś innego boga, nie mając na jego istnienie żadnego dowodu, ten musi zdać rachunek u swego Pana!” (23:117), więc nazywa niewiernymi tych, którzy wzywają bożki, drzewa i kamienie.

I powiedział Bóg w swojej Wspaniałej Księdze: „To jest Bóg – wasz Pan! Do Niego należy królestwo; a ci, których wzywacie poza Nim, nie posiadają nawet łuski pestki daktyla” (35:13). Dotyczy to bożków, świętych, proroków i innych. „Jeśli ich wezwiecie, oni wcale nie usłyszą waszej modlitwy; a jeśli by nawet usłyszeli, to by wam nie odpowiedzieli; a w Dniu Zmartwychwstania oni wyrzekną się współtowarzystwa” (35:14). Nazywa więc ich czyny i modlitwy bałwochwalstwem, powiedział „I nikt nie może ciebie powiadomić tak jak Ten, który jest doskonale świadomy” (35:14). On jest Bogiem, chwala Mu, on jest doskonale poinformowany na temat ich czynów. On nazywa to politeizmem. „A kto wzywa, obok Boga, jakiegoś innego boga, nie mając na jego istnienie żadnego dowodu...” (Żaden niewierny nie ma dowodu). „[...] ten musi zdać rachunek u swego Pana! Zaprawdę, niewierni nie będą szczęśliwi!”. „A kiedy ludzie staną zebrani, oni będą dla nich wrogami i będą wypierać się ich czci” (46:6). Powiedział Prorok (pokój i błogosławieństwo Boga z nim): „Modlitwa (*du ‘ā*)’ jest formą oddawania czci”. Modlitwa błagalna jest zatem jednocześnie oddawaniem czci.

²³ Ḥusayn ibn ‘Alī ibn Abī Ṭālib (ur. ok. 600 – zm. 661) – wnuk proroka Muhammada, syn Fatimy i Alego, młodszy brat Hassana. Wszczął bunt przeciwko umajjadom, zginął wraz ze swoimi zwolennikami w bitwie pod Karbałą.

²⁴ *Koran*, tłum. J. Bielawski, s. 178.

To pokazuje, jak ważną sprawą jest modlitwa. Więc jeśli ktoś mówi: „O panie (jakiś)! Wylecz moją chorobę, odpowiedz na moje prośby, wstaw się za mną, przedłuż moje życie” lub składa temu komuś ofiary, to ten ktoś popadł w politeizm. I w tej kwestii powiedział Prorok: „Niech przeklnie Bóg tego, kto składa ofiary komuś innemu niż Bóg”. Według narracji imama Al-Muslima z prawidłowego hadisu (*ṣaḥīḥ*), Księżę Wiernych Ali powiedział: „Wysłannik Boga powiedział mi w czterech słowach: Niech Bóg przeklnie tego, kto składa ofiary czemuś innemu niż Bogu, Niech Bóg przeklnie tego, który przeklina swoich rodziców...”²⁵

Ich obowiązkiem jest powrót do Księgi Boga i do Sunny Proroka, postępować tak jak Prorok i jego towarzysze, to jest dla nich wskazówka i droga prosta, drogą, którą kroczył Prorok i jego towarzysze, to jest droga prosta. Nie wolno sufitom i innym porzucać ścieżki Proroka i wprowadzać nowej ścieżki, nie wolno nikomu wprowadzać niczego nowego do religii Boga Wszchemogącego, powiedział o tym Bóg: „To jest Moja droga prosta! Postępujcie więc po niej i nie chodźcie po innych drogach, aby one nie oddzieliły was od Jego drogi” (6:153).

Imam Aḥmad oraz Muḥammad ibn an-Naṣr al-Marwazi i inni opowiadali w Księdze Sunny w prawidłowym łańcuchu przekazów [opartym na – J.J.] autorytecie Abdullaha ibn Mas’ūda, że Prorok powiedział: „Prorok narysował prostą linię i powiedział: to jest droga Boga; potem narysował linie po swojej lewej i prawej stronie i powiedział: to są drogi, na każdej z nich jest demon, który na nie wzywa”. Tak oto, ścieżki wprowadzone przez sufich pochodzą od diabłów, diabeł wzywa na wszystkie z nich, więc bądź ostrożny.

Diabły dzielą się na dwa rodzaje: demony ludzkie i džinny: każdy, kto odchodzi od Ścieżki Boga i buntuje się przeciwko jego Prawu, pochodzi od diabła. Demony ludzkości to ci sufici, którzy wyznają politeizm i inni, a džinnów jest wiele.

Bądź więc ostrożny wobec demonów ludzkości i džinnów, każdy, kto wzywa kogokolwiek innego niż Boga i uprawia innowację, jest jednym z ludzkich diabłów, a jeśli jest džinnem, to pochodzi od diabłów džinnów.

Odpowiedź dla tych, o których wspomniał pytający, z południa lub nie z południa, w każdym miejscu, odpowiedzią dla nich jest bogobożność wobec Boga, powrót do Boga, prośba o przebaczenie za to, co robili i żałowanie za to, odnowienie swojej wiary i podążanie drogą Posłańca i jego towarzyszy, muszą podążać ścieżką Proroka i ścieżką jego towarzyszy, którą kroczyli z miłości do integralności Religii Boga i niech czczą go tak jak On nakazał i porzuca wszelką herezję. Niech Bóg obdarzy wszystkich wskazówkami i sukcesem, nie ma żadnej mocy i żadnej siły oprócz Boga. Tak.

Prezenter: Niech Bóg nagrodzi cię dobrem i wynagrodzi twoją wiedzę.

Interpretacja

W tej fatwie omawiane są dwie rzeczy, które praktykują liczni sufi, a które są innowacją z punktu widzenia salafizmu. Pierwsza z nich dotyczy gry na instrumentach i muzyki, a co więcej, używania tych instrumentów w meczecie, jako część rytuału

²⁵ Al-Muslim, *Ṣaḥīḥ Al-Muslim*, wyd. Dār Ṭayyba, 2006, Dimaşq, hadis nr. 3771.

religijnego i modlitwy. Szejjch Ibn Bāz nazywa to innowacją niezgodną z religią i którą bezwzględnie należy porzucić oraz potępić ludzi ją praktykujących. Powołuje się w tej kwestii na autorytet innych uczonych. Drugą sprawą, która jest znacznie bardziej szczegółowo opisana, jest modlitwa do zmarłych (i świętych) o wstawiennictwo. Jest to bardzo kontrowersyjna praktyka i rażąco niezgodna z salaficką interpretacją islamu. Sufi posiadają swoich świętych (*awliyā'*). Są to owi zmarli mistrzowie bractw, którzy zgodnie z sufickimi wierzeniami są nosicielami świętej energii zwanej *baraka*. Jest to m.in. wspomniany w fatwie 'Abd al-Qādir al-Ġilānī albo słynny poeta Ar-Rūmī²⁶. Mają oni posiadać szczególne względy u Boga, stąd mistycy modlą się do nich i proszą o ich wstawiennictwo. Ibn Bāz określa to jako bałwochwalstwo, *širk* najgorszy z możliwych, czyli dodawanie Bogu współtowarzyszy, naruszający najważniejszy dogmat o niepodzielności Boga, *tawhīd*. Podpiera swoją tezę wieloma koranicznymi wersetami oraz hadisami, których przekaz jest jasny: tylko Bóg jest wszechmocny, a modlitwa do kogokolwiek lub czegokolwiek innego jest daremna oraz jest bluźnierstwem, które ściąga gniew Boży na ludzi, którzy błędzą. Co ciekawe, na samym początku owej fatwy Ibn Bāz opisuje początki sufizmu jako ruchu wywodzącego się od pobożnych ascetów i zaznacza, że nie wszyscy sufi błędzą, a jedynie ci, którzy praktykują owe innowacje i nie trzymają się nakazów religii.

Mity i bałwochwalstwa sufizmu (temat fatwy: interpretowanie snów i nadawanie im religijnego znaczenia)²⁷

Pytanie: Jeden z braci mówi: Pomimo doskonałości szariatu nadal istnieją ci, którzy przynależą do islamu i czczą Boga poprzez sny i prowadzą tą drogą swoich naśladowców, szczególnie w sufickich tarikatach, które stały się źródłem religii w wielu krajach muzułmańskich, proszę wyjaśnić powagę tej sprawy!

Odpowiedź: Religia powinna być oparta na prawie Bożym, które pochodzi z Księgi Boga i Sunny Proroka. Nie ma szariatu po Muhammadzie, pokój i modlitwy z nim. Sny nie są formą stanowienia prawa, jak i marzenia, i opowieści o przeszłości, i tym podobne; nie jest dozwolone polegać na nich w kwestii tego, czy coś jest dozwolone (*ḥalāl*), czy zabronione (*ḥarām*), podczas gdy dozwolone jest to, na co dozwolił Bóg i jego Posłaniec, a zakazane jest to, czego zabronił Bóg i jego posłaniec.

A oto, co robią sufici: oddawanie czci szejchom i gloryfikowanie ich; analiza tego, na co oni zezwolili i czego zakazali, na co nie ma żadnego dowodu. Jest to zbłądzenie i niewiara (Boże uchron nas), odejście od islamu, prosimy Boga o dobrobyt. To, co oni robią i to, co jest pośród nich, to herezja i mity. Legalizacja tego, czego nie dozwolił Bóg, jest innowacją i złem. To właśnie robią niektórzy z nich – czczą swoich szejchów, zwracają ku nim swe serca, modlą się do nich i proszą ich o pomoc, o spełnienie swo-

²⁶ Ar-Rūmī (1207–1273) – słynny i wybitny poeta suficki pochodzenia perskiego, mistyk i teolog islamski; założyciel bractwa „wirujących derwiszy”.

²⁷ Ibn Baz, *فتاوى ابن باز*, <https://tiny.pl/bghjpv8t> [dostęp: 3.08.2020].

ich potrzeb, niezależnie, czy jest to ktoś żywy, czy zmarły, to wszystko jest niewiara i obłuda, prosimy Boga o zdrowie.

A więc sufizm zawiera specyficzne elementy, w rodzaju bałwochwalstwa, złudzeń, herezji i grzechów. Powinno się być względem nich ostrożnym i wystrzegać ich zła, ponieważ są kłamcami.

Jest wiele takich sekt w Syrii (*aš-Šām = Lewant*), w Iraku, w Afryce, w Egipcie i w wielu innych krajach. Tamtejsi uczeni oraz każdy, kto jest w stanie, powinien wypomnieć im ich błędy oraz wyjaśnić im ich kłamstwa. Należy opisać szczegółowo ich kłamstwa i informacje o nich, a następnie wyjaśnić na łamach gazet i książek, jaka jest prawda, a jaki jest fałsz.

Interpretacja

Fatwa ta w głównej mierze nawołuje do odrzucenia praktyk sufickich i do przestrzegania szariatu. Zostało zadane pytanie o ludzi, którzy „czczą Boga poprzez sny”. Sufici w swoich wierzeniach nadają duże znaczenie snom, interpretują je i doszukują się w nich wskazówek dotyczących przyszłości, mogą one mieć charakter mistyczny i zawierać pewne objawienia. Są to praktyki stosowane przez wspomniane bractwa – tarikaty. Ibn Bāz stanowczo je odrzuca. Zamiast tego muzułmanie powinni zwrócić się do Koranu i Sunny jako źródeł zawierających prawdziwą objawioną wiedzę. Po raz kolejny potępiona zostaje modlitwa o wstawiennictwo do szejchów i świętych. Ibn Bāz przestrzega przed sufickimi uczonymi, odradza czerpania od nich wiedzy na temat islamu, ponieważ mogą oni zwieść muzułmanów na manowce. Nawołuje również do głośnego sprzeciwiania się im i obnażania ich kłamstw oraz odróżniania prawdy od fałszu.

Ostrzeżenie przed ścieżkami sufizmu (temat fatwy: samookaleczenie się podczas ekstatycznych rytuałów)²⁸

Pytanie: Pytający mówi: Często słyszę, że jakaś osoba pobrała nauki od mistrza lub szejcha, a później jest w stanie przebić się mieczem i jeść szkło. Chciałbym za pana pozwoleniem poznać tajemnicę tej drogi i jaka jest na ten temat opinia, co mi pan doradzi, jako młodemu człowiekowi? Niech Bóg tobie wynagrodzi.

Odpowiedź:

Jest to droga fałszywego sufizmu, wszystko to fikcja i kłamstwa. Nie przebijają się ani się nie ranią, to wszystko kłamstwo i fałsz. To wszystko jest fikcją dla ludzi, przygotowaną przez diabła. Ci, którzy czynią to fałszerstwo, to wrogowie Boga. Diabły omamniają obecnych przy tym ludzi, żeby myśleli, że to, co oni robią (oszuści), jest rzeczywistością, a nie jest prawdą, że ktoś przebija się nożem czy włócznią, że odcina sobie głowę, wszystkie te mity są fałszywe, a ci, którzy to robią, zeszedli ze słusznej ścieżki, są

²⁸ <https://tiny.pl/78c07wm3> [dostęp: 3.08.2024].

zagubieni. Powinni zostać za to ukarani. Władcy, jeśli są muzułmanami, powinni ich ukarać i odciągnąć ich od ich złośliwych i niegodnych czynów.

A więc: zaprawdę ta droga jest fałszywa, ich twierdzenia, że przebijają się mieczami, włóczniami bądź sztyletami to kłamstwa, to, że jedzą szkło, to fałszerstwo, oni kłamią, jest to wynik oszustwa szatana i knowania szatana przeciwko ludziom, prosimy Boga o zdrowie. Tak.

Prezenter: Niech Bóg wynagrodzi cię dobrem.

Interpretacja (komentarz)

Sufi w trakcie swoich rytuałów i ceremonii *dīkr*, poprzez taniec i hipnotyczną muzykę, popadają w silną ekstazę, podczas której dokonują dziwnych i niebezpiecznych rzeczy, takich jak przebijanie się mieczem (*daraba šīš*), jedzenie szkła lub dokonują innych form samookaleczenia. Pytający chce się dowiedzieć, w jaki sposób tego dokonują, czy sam może tę sztukę opanować i jaka jest opinia szariatu na ten temat. Ibn Bāz odpowiada, że tego typu praktyki to nic innego, jak sztuczki, które mają na celu omamić ludzi. Według niego nie dokonują tych rzeczy, a jest to jakiś rodzaj oszustwa. Posuwa się nawet do stwierdzenia, że zbiorowa iluzja może być wywołana działaniem diabła lub innych złych mocy. Nawołuje do ukarania ludzi zajmujących się tymi praktykami, ponieważ odciągają oni wiernych od prawdziwego islamu.

Zakończenie

Zasadniczym tematem mojego artykułu jest porównanie dwóch przeciwstawnych ruchów w obrębie islamu: sufizmu i salafizmu. Porównanie to postanowiłem przeprowadzić w formie rekonstrukcji krytyki sufizmu przez stanowisko salafickie, którego reprezentatywnym przedstawicielem jest saudyjski duchowny ‘Abd al-Aziza ibn Bāz. Porównanie tych obu form islamu wiedzie do interesujących, a może i zaskakujących wniosków, które dopiero domagałyby się niezależnego rozwinięcia. Chodzi mianowicie o to, że przeprowadzona analiza prowadzi do spostrzeżenia, że wewnątrz każdej religii dochodzi do sporu, który można by nazwać sporem o interpretację. Spór dotyczy zasadniczo tego, czy wybrać interpretację, która głosi pogląd o wierności wobec tekstu i literalnego jego odczytywania, czy też wybrać interpretację kreatywną, pozwalającą na indywidualną inwencję, charakterystyczną dla mistycyzmu. Taką samą konfrontację możemy zaobserwować w chrześcijaństwie (np. na linii tradycjonałści katolicycy – moderniści czy katolicycy – protestanci) oraz w judaizmie (judaizm ortodoksyjny – judaizm reformowany). Mówiąc najprościej, spór, o którym mowa, to zderzenie postawy fundamentalistycznej i indywidualizmu interpretacyjnego. Nie ma niestety powodów, by zakładać, że spór ten zostanie kiedykolwiek zakończony i że między spierającymi się stronami dojdzie do porozumienia.

Literatura

- Al-Muslim, *Ṣaḥīḥ Al-Muslim*, wyd. Dār Ṭayyba, 2006, Dimašq.
- At-Tirmidī, *Ġāmi' at-Tirmidī (Sunan at-Tirmidī)*, wyd. Wizāra aš-Šu'ūn al-Islāmīyya wa ad-Da'awa wa al-Iršād ās-As-Su'udyya, Ar-Riyyād, 2000.
- Danecki J., *Arabowie*, PIW, Warszawa 2015.
- Darwish A., *Obituary: Sheikh Abdul Aziz bin Baz*, „Independent” 14 May 1999, <https://tiny.pl/n6cs4dbk> [dostęp: 3.04.2025].
- Eco U., Rorty R., Culler J., Brooke-Rose Ch., *Interpretacja i nadinterpretacja*, tłum. T. Bieroń, Znak, Kraków 1996.
- Gadamer H.-G., *Prawda i metoda*, tłum. B. Baran, Kraków 1993.
- Hirsch E.D., *Validity in Interpretation*, Yale University Press, New Heaven and London 1967.
- Jeanrond W.G., *Hermeneutyka teologiczna*, tłum. M. Borowska, WAM, Kraków 1999.
- Koran, tłum. J. Bielawski, PIW, Warszawa 1986.
- Maher S., *Salafi-Jihadism. The History of an Idea*, Oxford University Press, New York 2016.
- Mehmood A., Zabidi M., *Fatwa in Islamic Law: Institutional Comparison of Fatwa in Malaysia and Pakistan*. *International*, „Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management” 2015, no. 8(4).
- Orygenes, *O zasadach*, tłum. S. Kalinkowski, WAM, Kraków 1996.
- Sheikh ibn Baz, „The Economist” May 20th 1999, <https://www.economist.com/obituary/1999/05/20/sheikh-bin-baz> [dostęp: 3.04.2025].

Źródła internetowe

- Al-Fawzān S., *Bid'ah: Znaczenie, kategorie, niebezpieczeństwa i rozwiązania*, tłum. M. Sha'ban, <http://www.planetaislam.com/media/bidah.pdf> [dostęp: 3.04.2025].
- Ali Kashif, *What is Bid'ah in Islam? Bid'ah Meaning*, <https://wordofprophet.com/bidah-in-islam/> [dostęp: 13.05.2025].
- Ibn Baz, *مدعوبو فيفصوص لالتالاض*, <https://tiny.pl/pnfrtyw8> [dostęp: 3.08.2024].
- Ibn Baz, *فيفصوص لتايكرشو لتافارخ*, <https://tiny.pl/bghjpv8t> [dostęp: 3.08.2020].
- <https://tiny.pl/78c07wm3> [dostęp: 3.08.2024].

